9

काले फलति सौभाग्यम्

को न जानाति खलु काले एव वृक्षाः फलन्ति। काले एव वृष्टिः जायते। काले एव भवनस्य निर्माणं भवति। प्रथमे कुद्दालाघाते एव भूतलात् जलं न निस्सरति। क्षेत्रेषु धान्यम् अपि समये एव प्ररोहति। अतः अस्माभिः धैर्येण कार्यं करणीयम्। निराशः भूत्वा मध्यमार्गे एव प्रयत्नः न त्यक्तव्यः। कथम् एकः निर्धनः जनः धैर्यम् अवलम्ब्य धनवान् भवति इति पठामः वयम् अस्मिन् हास्यनाटके।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- नाट्यांशस्य सारांशं लेखितुं शक्ष्यति;
- पाठे प्रयुक्तानां पात्राणां चरित्रचित्रणं कर्तुं शक्ष्यति;
- इन् प्रत्ययान्तपदानां रूपाणि ज्ञात्वा वाक्यप्रयोगं कर्तुं शक्ष्यति;
- पूर्वरूपसन्धियुक्तपदानां सन्धिच्छेदं करिष्यति;
- तत्पुरुषसमस्तपदानि चित्वा विग्रहं करिष्यति;
- क्त्वा प्रत्ययस्य स्थाने ल्यप् प्रत्ययस्य प्रयोगं कर्तुं क्षमः भविष्यति;
- क्तवतु प्रत्ययस्य स्थाने लङ् लकारस्य क्रियापदानि लेखिष्यति;
- भू, शक्, क्री धातूनां लटादि–प×च लकारेषु रूपाणां प्रयोगं करिष्यति।

क्रियाकलापः

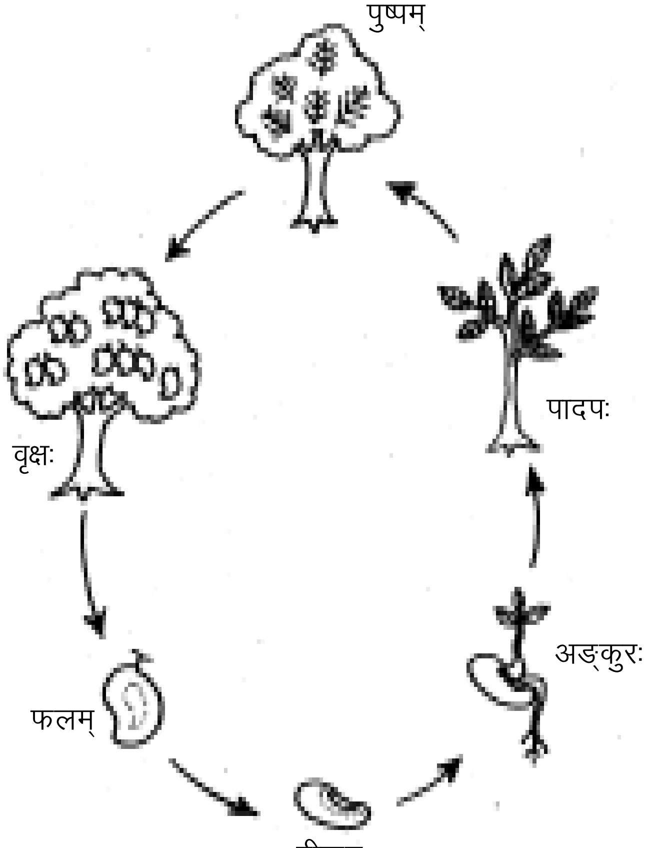

9.1: **बीजचक्रं**

उपर्युक्तचित्रे बीजचक्रं प्रदर्शितम्। चित्रं दृष्ट्वा अधोलिखितवाक्यानि पूरयन्तु

(क)	बीजात्	अङ्कुरः	प्रजायते
(ख)	....	पादपः	....
(ग)	....	....	प्रजायते
(घ)	वृक्षात्	....	....
(ङ)	....	फलम्	....
(च)	फलात्	....	....

टिप्पणी

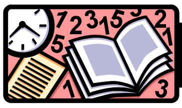

9.1 मूलपाठः

काले फलति सौभाग्यम्

यथा बीजं तस्मिन्नेव क्षणे फलं न उत्पादयति तथैव पुण्यकर्मणां फलमपि तत्क्षणमेव न भवति। पठामः तावत् अतिमनोर×जकम् एतत् नाटकम्।

(राजसभायाः दृश्यम्। सिंहासने उपविश्टः राजा पार्श्वे मन्त्री च)

प्रतीहारी – (प्रविश्य) जयतु महाराजः। प्रभो! कश्चन जीर्णवस्त्रधारी निर्धनः भवद्दर्शनाभिलाषी द्वारे तिष्ठति।

राजा – सादरं तम् अन्तः प्रवेशय।

प्रतीहारी – यथाज्ञापयति महाराजः। (प्रतीहारी गच्छति)

राजा – (स्वगतम्) कथं मम राज्ये जीर्णवस्त्रधारी निर्धनः?

प्रतीहारी – (लब्धदत्तेन सह प्रविश्य) जयतु महाराजः।

लब्धदत्तः – जयतु महाराजः।

राजा – भोः कथं मम राज्ये निर्धनः, दीपस्य अधः अन्धकारः।

लब्धदत्तः – महाराज! किं करोमि, मम भाग्यम् एव विपरीतम्।

मन्त्री – महाराज! किं न अभिजानाति, एषः एव एकदा वने महाराजस्य प्राणान् रक्षितवान्।

लब्धदत्तः – मातृभूमेः महाराजस्य च ऋणं प्रत्यर्पयितुं मया प्रयासः एव कृतः।

राजा – आम् स्मरामि। तदा अपि भवान् न किमपि याचितवान्। भवतः विनम्रतया प्रसन्नः अस्मि। वदतु किम् इच्छति?

लब्धदत्तः – भवतां दर्शनार्थम् एव आगतवान्।

राजा – (पार्श्वं दृष्ट्वा) प्रतीहारिन्। मम शयनागारे एकं बीजपूरफलम् अस्ति। शीघ्रं तत् आनय।

प्रतीहारी – यथाज्ञापयति महाराजः। (निष्क्रम्य, प्रविश्य च)

प्रतीहारी – जयतु महाराजः। एतद् बीजपूरफलम्।

राजा – (स्वीकृत्य) भोः लब्धदत्त। स्वीकरोतु एतत् फलम्। इतः परं बहुमूल्यं वस्त्रं परिधाय एव राजसभायाम् आगच्छतु भवान्।

शब्दार्थाः

राजसभायाः = राजदरबार का
प्रतीहारी = द्वारपाल
प्रविश्य = पहनकर
जीर्णवस्त्रधारी = फटे पुराने कपड़े पहने
प्रवेशय = प्रवेश कराओ
स्वगतम् = एक ओर बोली जाने वाली बात जो अन्य पात्रों को सुनाई न दे।
अभिजानन्ति = पहचानता है
प्रत्यर्पयितुम् = वापस करने के लिए, चुकाने के लिए
शयनागारे = सोने के कक्ष में
बीजपूरफलम् = बीजों से भरा फल
परिधाय = पहन कर
ज्ञास्यसि = जान जाओगे

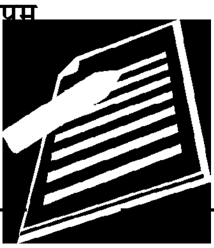

लब्धदत्तः – (किञ्चिद् नैराश्यम् अनुभवन्) धन्यः अस्मि। (फलं गृहीत्वा गच्छति।)

मन्त्री – महाराज। किम् एकेन फलेन तस्य दारिद्र्यं दूरीभविष्यति?

राजा – समयेन ज्ञास्यसि, हे मन्त्रिन्!

प्रतीहारी – जयतु महाराजः। महाराज! एकः साधुः राजदर्शनाकांक्षी द्वारे तिष्ठति।

राजा – सम्मानपूर्वकम् आनय तम्।
(ततः साधुः प्रविशति।)

साधुः – जयतु महाराजः। एकम् अपूर्वं फलं भवते अर्पयितुम् आगतोऽहम्। कृपया स्वीकरोतु।

राजा – (गृहीत्वा साश्चर्यम्) अहो एतत् तु तदेव फलम्। भोः साधो! कुतः प्राप्तम् एतत् फलम्?

साधुः – राजन्! मार्गे एकः अतीव निर्धनः जनः एतत् फलं विक्रीणाति स्म। दिव्यं प्रकाशमानम् एतत् फलं दृष्ट्वा अहम् एकं रूप्यकं दत्त्वा क्रीतवान् अत्र च आनीतवान्।

राजा – अतिशोभनम्। भवान् मम अतिथिगृहे विश्रान्तिम् अनुभवतु।

साधुः – कृतज्ञोऽस्मि, राजन्। (गच्छति)

राजा – प्रतीहारिन्! पुनः तं जीर्णवस्त्रधारिणम् लब्धदत्तम् आह्वयतु।

प्रतीहारी – यथा आज्ञापयति महाराजः। (गच्छति, लब्धदत्तेन सह प्रविश्य) एषः लब्धदत्तः।

लब्धदत्तः – जयतु महाराजः। क्षम्यताम्। बुभुक्षया पीडितोऽहं तत्फलम् एकेन रूप्यकेण विक्रीतवान्।

राजा – चिन्ता मा अस्तु। पुनः स्वीकरोतु तदेव फलम्। (लब्धदत्तः फलं स्वीकृत्य निर्गच्छति।)

प्रतीहारी – (प्रविश्य) जयतु महाराजः। कोऽपि राजदर्शनार्थी द्वारे तिष्ठति।

राजा – तम् अन्तः प्रवेशय।

प्रतीहारी – यथाज्ञापयति महाराजः। (गच्छति, पुनः व्यापारिणा सह प्रविशति।)

व्यापारी – जयतु महाराजः। महाराज, भवते एकं दिव्यं फलम् उपहाररूपेण अर्पयामि। कृपया स्वीकरोतु।

राजदर्शनाकांक्षी = राजा का दर्शन चाहने वाला
अपूर्वम् = अनोखा
अर्पयितुम् = देने के लिए
विक्रीणाति स्म = बेचता था
प्रकाशमानम् = चमकता हुआ
आनीतवान् = ले आया
विश्रान्तिम् = आराम, विश्राम
आह्वयतु = बुलाइए
आज्ञापयति = आज्ञा देता है
बुभुक्षया = भूख से
मा अस्तु = मत हो
समर्पणीयम् = देना है, सौंपना है
मन्ये = मानता हूँ
प्रकाशम् = जोर से, सबको सुनाई देने लायक शब्दों से

राजा – (साश्चर्यम्, स्वगतम्) अरे, पुनः तदेव फलम्। मन्ये सः मूर्खः पुनः एतत् फलम् एकेन रूप्यकेण विक्रीतवान्। (प्रकाशम्) भो व्यापारिन्, कुतः प्राप्तम् एतत् फलम्।

व्यापारी – महाराज! एकः जीर्णवस्त्रधारी एतत् फलं विक्रीणाति स्म। बहुमूल्यम् अद्भुतम् इति च मत्वा तस्मै वस्त्रयुगलं दत्त्वा अत्र आनीतवान्।

राजा – प्रीतोऽस्मि भवतः राजभक्त्या। मन्त्रिन्। एनं यथोचितं सत्कृत्य प्रेषयतु। तं लब्धदत्तं च पुनः आह्वयतु।

मन्त्री – यथा आदिशति भवान्।

राजा – (स्वगतम्) कथं मूर्खः सः लब्धदत्तः न अभिजानाति फलस्य दिव्यताम्। (व्यापारी गच्छति, लब्धदत्तः पुनः प्रविशति)

लब्धदत्तः – जयतु महाराजः। पश्यतु भगवन्। भवतां कृपया अद्य नूतनं वस्त्रयुगलं धारयामि। महान् आनन्दः वर्तते।

राजा – भवान् अल्पसन्तुष्टः लोभरहितः इति दृष्ट्वा प्रसन्नः अस्मि। पुनः एतत् फलं स्वीकरोतु। भवतः सर्वे मनोरथाः पूर्णाः भविष्यन्ति।

लब्धदत्तः – अनुगृहीतोऽस्मि। (फलं गृहीत्वा गच्छति)

(ततः प्रविशति एका नर्तकी)

नर्तकी – जयतु महाराजः। महाराज! अहम् एकं दिव्यं फलं भवते उपहारार्थम् आनीतवती।

राजा – (स्वगतम्) अहो! पुनरपि तदेव फलम्। सर्वे अस्य दिव्यतां परिज्ञाय एतत् अत्र आनयन्ति। सः तावत् अल्पमूल्यार्थम् एतत् विक्रीणाति। (प्रकाशम्) गच्छतु भवती अद्य। (नर्तकी गच्छति)

राजा – प्रतीहारिन्! पुनरपि सः लब्धदत्तः आनीयताम्।

लब्धदत्तः – (प्रविश्य, भीत्या) क्षम्यताम्। महाराज! प्रतिदिनम् उदरभरणम् माम् एतत् फलं विक्रेतुं बाध्यं करोति। इतः परं तथा न करिष्यामि। मम दोषः नास्ति।

राजा – अलं भयेन। भवतः सत्यवचनेन अहं सन्तुष्टः। भवान् विनम्रः, सरलः, अभिमानरहितः, लोभरहितः च। अतः पुनः एतत् फलं स्वीकरोतु। (लब्धदत्तः गृह्णाति)

प्राप्तम् = मिला
वस्त्रयुगलम् = वस्त्रों का एक जोड़ा
दत्त्वा = देकर
प्रीतोऽस्मि = खुश हूँ, प्रसन्न हूँ
सत्कृत्य = सम्मान देकर
प्रेषयतु = भेजें
आदिशति = आदेश देता है
उपहारार्थम् = उपहार के लिए, भेंट के लिए
परिज्ञाय = जानकर
आनयन्ति = लाते हैं
आनीयताम् = ले आइए
भीत्या = डर से
विक्रेतुम् = बेचने के लिए
बाध्यम् = विवश, मजबूर
इतः परम् = इसके बाद

राजा – इदानीं सर्वेषां पुरतः एतत् फलं खण्डयतु। (लब्धदत्तः फलं खण्डयति। तस्मात् रत्नानि अधः पतन्ति। सर्वत्र तेषां ज्योतिः प्रसरति।)

लब्धदत्तः – (आश्चर्येण) अहो रत्नमयम् आसीत् एतत् फलम्। अत एव भासते स्म।

मन्त्री – (स्वगतम्) एवम् दिव्यम् आसीत् फलम्! (प्रकाशम्) भो लब्धदत्त। पश्य, त्रिवारम् एतत् फलं भवते प्रदत्तम्। भवान् सम्प्राप्तां लक्ष्मीं पुनः पुनः तिरस्कृतवान्।

लब्धदत्तः – (नैराश्येन) महाराज! मम भाग्ये लक्ष्मीः नासीत् अतएव अहम् एतत् फलं न परिज्ञातवान्। (राज्ञः चरणयोः पतति)।

राजा – (लब्धदत्तम् उत्थापयन्) उत्तिष्ठ! सत्कर्मणः सद्विचाराणां च फलं कदापि न नश्यति। भवद्भिः मम प्राणरक्षा कृता। त्रिवारं मया विविधाः जनाः भवतः परीक्षार्थं प्रेषिताः। भवान् लोभं न कृत्वा अल्पेनैव मूल्येन एतत् फलं विक्रीतवान्। सर्वदा सत्यमेव उक्तम्। अतः इदानीम् एतानि सर्वाणि रत्नानि भवते दास्यामि। स्वीकरोतु।

लब्धदत्तः – जयतु महाराजः! अनुगृहीतोऽस्मि। चिरं जीवतु भवान् सर्वदा प्रजाहितचिन्तकः। नूनं भवतां राज्ये कोऽपि निर्धनः भवितुं न शक्नोति।

मन्त्री – धन्यः अस्ति अस्माकं महाराजः– **नूनम् सत्यमेव उक्तम्–काले फलति सौभाग्यम्।**

(पटाक्षेपः)

खण्डयतु = तोड़िए– फोड़िए
भासते स्म = चमक रहा था
सम्प्राप्ताम् = पाई हुई
तिरस्कृतवान् = अपमान कर दिया
नैराश्येन = निराशा से
परिज्ञातवान् = पहचाना, जाना
उत्थापयन् = उठाता हुआ
परीक्षार्थं = जाँच के लिए
नूनम् = अवश्य
पटाक्षेपः = पर्दे का गिरना

9.2 बोधप्रश्नाः

1. भवद्भिः मूलपाठः पठितः। तदनुसारमेव उत्तरं ददतु। कः कं प्रति कथयति?

	कः	कम्
यथा– भोः। कथं मम राज्ये निर्धनः?	राजा	लब्धदत्तम्
(क) जयतु महाराजः। एतद् बीजपूरफलम् ।	....	....
(ख) किम् एकेन फलेन तस्य दारिद्र्यं दूरीभविष्यति?	....	....
(ग) बहुमूल्यम् अद्भुतम् इति मत्वा तस्मै वस्त्रयुगलं दत्त्वा अत्र आनीतवान्	....	....

(घ) अहम् एकं रूप्यकं दत्त्वा क्रीतवान् ....

(ङ) भवते उपहारार्थं दिव्यं फलम् आनीतवती ....

2. अधोलिखिते संवादे रिक्तस्थानानि पूरयत

लब्धदत्तः (प्रविश्य) (i)................ महाराजः। प्रतिदिनं (ii)........... माम् एतत् फलं (iii)..............बाध्यं करोति। इतः (iv)....................न करिष्यामि। मम (v)............. नास्ति।

राजा अलं (vi).............। (vii).............. सत्यवचनेन अहं सन्तुष्टः। भवान् (viii).............. सरलः (ix)........... लोभरहितः च। अतः पुनः (x).............. फलं स्वीकुरु।

3. क्रियापदानि योजयन्तु

(क) कश्चन निर्धनः भवद्दर्शनम् ....।

(ख) किं.................. मम भाग्यम् एव विपरीतम्।

(ग) भो लब्धदत्त। .... एतत् फलम्।

(घ) महाराज। भवते एकं दिव्यं फलम् उपहाररूपेण...........।

(ङ) इदानीं सर्वेषां पुरतः एतत् फलं....................।

9.3 अधुना अवगच्छामः

प्रथमः अंशः

राजसभायाः दृश्यम् .... समयेन ज्ञास्यसि हे मन्त्रिन्।

व्याख्या–

भवन्तः जानन्ति एव यत् अद्यापि समाजे नाटकानाम् अभिनयः प्रचलति। दूरदर्शने अपि वयं नाटकम् पश्यामः। नाटकम् अभिनयप्रधानं भवति। अस्य उद्देश्यम् न केवलं मनोर जनम् अपितु प्रेरणाप्रदानम् अपि भवति। वयम् अत्रापि नाटके कथम् एकः जीर्णवस्त्रः निर्धनः राजदर्शनम् इच्छति राजा च तस्य समस्यां कथं दूरीं करोति इति प्रथमांशे पठामः।

(क) दीपस्य अधः अन्धकारः– राजसभां गतं निर्धनं जीर्णवस्त्रधारिणं लब्धदत्तं दृष्ट्वा राजा चकितः सन् इदम् उक्तवान् "कथं दीपस्य अधः अन्धकारः– अर्थात् दानिनः राज्ञः शासनेऽपि कथम् एतादृशः निर्धनः? कथं दानेन व×चतः सः? एषा वार्ता तु राज्ञः कृते अपयशस्करी।

(ख) ऋणं प्रत्यर्पयितुं मया प्रयासः कृतः– आत्मनः प्रशंसां प्रति उदासीनः लब्धदत्तः तु कथयति, "मया तु कर्त्तव्यस्य निर्वाहः एव कृतः। अहम् अस्य देशस्य नागरिकः। अत्र एव स्वजीवननिर्वाहं करोमि। अतः राज्ञः रक्षाम् मातृभूमेः च रक्षणं अहं कृतवान्।"

(ग) समयेन ज्ञास्यसि– उचितसमये एव कस्यापि कर्मणः फलं प्राप्यते। परं कर्म तु कर्त्तव्यमेव।

प्रथमांशसारः

एकः राजा अतीव बुद्धिमान् प्रजावत्सलः च आसीत्। सः स्वराज्ये कमपि जनं निर्धनं द्रष्टुं न वा×छति स्म। तस्य सभायाम् एकः लब्धदत्तः नाम जीर्णवस्त्रधारी निर्धनः प्रविशति। तेन एकवारं राज्ञः प्राणरक्षा अपि कृता आसीत्। लब्धदत्तः विनम्रः आसीत् अतः: किमपि न अयाचत्। राजा तस्मै एकं बीजपूरं फलं प्रयच्छति। 'किमर्थम्' इति मन्त्री अपि न जानाति स्म। अन्ते तस्य रहस्यम् उद्घाटितम् भवति।

एक राजा बहुत परोपकारी तथा प्रजा का हित चाहने वाला था। उसकी सभा में एक फटेहाल निर्धन प्रवेश करता है। उसने पहले कभी एक बार राजा की प्राणरक्षा भी की थी किन्तु विनम्रता के कारण वह स्वयं कुछ नहीं मांगता। राजा उसे एक बीजों से भरा फल देता है। क्यों? इस बात को मन्त्री भी नहीं समझ पाता। इसका उत्तर अन्त में मिलता है।

व्याकरणबिन्दवः

अत्र वयम् अधः उपपदविभक्तिप्रयोगं, इन् (तद्धित प्रत्ययं) क्त्वा–ल्यप्–क्तवतु (कृत्) प्रत्ययप्रयोगं च पश्यामः।

प्रतीहारी	(प्रतीहार + इन्) प्रतीहारिन् शब्दः, प्रथमाविभक्तिः, एकवचनम्
मन्त्री	(मन्त्र + इन्) मन्त्रिन् शब्दः, प्रथमाविभक्तिः, एकवचनम् मन्त्रं परामर्शं ददाति इति। सम्बोधने मन्त्रिन् भवति।
महाराजः	महान् चासौ राजा। महाराज शब्दः, प्रथमाविभक्तिः, एकवचनम्। सम्बोधने–महाराज! इति भवति।
दीपस्य अधः	अत्र अधः इति योगे षष्ठी, किन्तु 'अधोऽधः' इति योगे द्वितीया भवति।

ल्यप् प्रत्यय प्रयोगः

प्रविश्य	प्र + विश् + ल्यप्		प्रवेशं कृत्वा
निष्क्रम्य	निस् + क्रम् + ल्यप्		निष्क्रमणं कृत्वा, बहिर्गत्वा
परिधाय	परि + धा + ल्यप्		धारणं कृत्वा, धारयित्वा
स्वीकृत्य	स्वी + कृ + ल्यप्		स्वीकारं कृत्वा

कत्वा प्रत्ययान्तभाब्दाः

दृष्ट्वा	दृश्+क्त्वा (अव्यय)	दृष्टिपातं कृत्वा
गृहीत्वा	ग्रह्+क्त्वा (अव्यय)	ग्रहणं कृत्वा

क्तवतुप्रत्ययप्रयोगः

'क्तवतु' (तवत्) प्रत्ययः भूतकालिककृत्प्रत्ययः। अयं धातोः परं योज्यते। क्तवतुप्रत्ययान्तपदं न केवलं भूतकालिकक्रियायाः अर्थं व्यक्तं करोति। अस्य रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु भवन्ति। यथा– छात्रः गृहं गतवान् (गम् + क्तवतु) = भूतकालिक क्रियापदम् – अगच्छत् 'इति अर्थः।

रक्षितवान्	रक्ष् + क्तवतु, पु0 प्रथमा विभक्तिः, एकवचनम्, अरक्षत्–रक्षणम् अकरोत्।
आगतवान्	आ+गम् क्तवतु, पु0, प्रथमा वि., एकवचनम्।
याचितवान्	याच् क्तवतु, पुं0, प्रथमा वि0, एकवचनम्, अयाचत–याचनाम् अकरोत्।

पाठगतप्रश्नाः 9.1

1. सम्बोधनं प्रथमान्तं पदं वा लिख्यताम्

प्रथमान्तं पदम्	**सम्बोधनम्**
यथा प्रतीहारी	हे प्रतीहारिन्
(क) मन्त्री	....
(ख)	हे राजन्
(ग) महाराजः	....
(घ)	हे दर्शनाभिलाषिन्

2. स्त्रीलिङ्गरूपस्य स्थाने पुल्लिंगरूपं लिखन्तु

यथा सा रक्षितवती	सः रक्षितवान् ।
(क) सा आगतवती	सः .... ।
(ख) सा याचितवती	सः .... ।
(ग) सा स्वीकृतवती	सः .... ।
(घ) सा गृहीतवती	सः .... ।

3. अनया पंक्त्या कः चारित्रिकः गुणः प्रकटितः भवति?

(क) राजा– कथं मम राज्ये निर्धनः?	दानवीरता/कृपणता
(ख) मन्त्री –एतेन एकदा राज्ञः प्राणरक्षा कृता।	तीक्ष्णा स्मृतिः/मन्दबुद्धिः
(ग) लब्धदत्तः– भवतां दर्शनार्थम् अत्र आगतवान्।	कुटिलता/विनम्रता
(घ) राजा–समयेन ज्ञास्यसि।	अज्ञानम्/चातुर्यम्
(5) मन्त्री– महाराज! किम् एकेन फलेन तस्य दारिद्र्यं दूरीभविष्यति।	परहितचिन्ता/उदारता

द्वितीयः अंशः

प्रतीहारी–जयतु महाराजः .... फलं गृहीत्वाग गच्छति।

सम्प्रति वयम् द्वितीयांशम् प्रश्नोत्तरशैल्या बोधामः–

द्वारे कः उपस्थितः? एकः साधुः। साधुः राज्ञे किम् अर्पयति? अपूर्वं फलम्। साधुः तत् अपूर्वं फलं कुतः प्राप्तवान्? साधुः तत् अपूर्वं फलं तस्माद् एव लब्धदत्तात् क्रीत्वा आनीतवान्। साधुः लब्धदत्ताय फलस्य किं मूल्यं दत्तवान्। एकं रूप्यकम्। राजा साधवे किं पारितोषिकं ददाति? राजा साधवे अतिथिगृहे भोजनस्य व्यवस्थां कारयति। एतेन साधुं प्रति राज्ञः सम्मानभावना प्रकटीभवति। लब्धदत्तः किमर्थं फलं विक्रीतवान्? लब्धदत्तः बुभुक्षया पीडितः आसीत्। किं राजा तं दण्डयति? नहि। राजा तं न दण्डयति। अपितु पुनः तस्मै तदेव फलं ददाति। कालान्तरे कः अन्यः प्रविशति? एकः व्यापारी। व्यापारी पुनः राज्ञे किम् अर्पयति? व्यापारी पुनः राज्ञे तदेव फलम् अर्पयति। व्यापारी कुतः तत् फलम् आनीतवान्? लब्धदत्तात् व्यापारी लब्धदत्ताय वस्त्रयुगलं दत्त्वा फलं क्रीतवान्। राज्ञा आहूतः लब्धदत्तः किं धारयित्वा आनन्दं प्रकटयति? लब्धदत्तः व्यापारिणा दत्तं वस्त्रयुगलं धारयित्वा आनन्दं प्रकटयति। किं राजा तस्मै कुप्यति? नैव। राजा तु तम् अल्पसन्तुष्टं लोभरहितं मत्वा प्रसन्नः भवति। राजा किं कथयित्वा पुनः तस्मै तदेव फलं ददाति? ''तव सर्वे मनोरथाः पूर्णाः भविष्यन्ति।'' इति लब्धदत्तः राजानं प्रति किं कथयित्वा गच्छति? ''अनुगृहीतः अस्मि'' इति कथयित्वा गच्छति।

द्वितीयांशसारः

लब्धदत्तः राज्ञा प्रदत्तं फलं गृहीत्वा गच्छति। एकः साधुः लब्धदत्तात् एकेन रूप्यकेण फलं क्रीत्वा राज्ञे समर्पयति। राजा पुनः तत् फलं लब्धदत्ताय प्रयच्छति। पुनः एकः व्यापारी तत् फलं लब्धदत्तात् क्रीणाति, तस्मै एकं वस्त्रयुगलं ददाति पुनः च राज्ञे ददाति। राजा द्वितीयं वारमपि लब्धदत्ताय तत् फलं प्रयच्छति।

लब्धदत्त राजा के दिये फल को लेकर चला जाता है। एक साधु उसे एक रुपया देकर फल खरीदकर पुनः राजा को दे देता है। राजा फिर से उसे लब्धदत्त को ही दे देता है। कुछ समय बाद एक व्यापारी लब्धदत्त को वस्त्रों का जोड़ा देकर फल ले लेता है और फल पुनः राजा को लाकर देता है। राजा दूसरी बार भी फल लेकर लब्धदत्त को देता है।

1. **'स्वगतम्'** नाटके यदा किमपि पात्रम् स्वमनोभावम् एवं वदति, येन म×चे समक्षं स्थितं पात्रं न शृणोति इव, परं दर्शकाः शृण्वन्ति– एवम्भूतं कथनं 'स्वगतम्' उच्यते। यथा हि ''अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतम् मतम्'' इति।
2. **'प्रकाशम्'** एतद्विपरीतं यत् सर्वश्राव्यं कथनं भवति तत्कृते 'प्रकाशम्' इति प्रयुज्यते।

व्याकरणबिन्दवः

अत्र वयं पदानां विग्रहं, सम्बोधनरूपं, क्त्वा–ल्यप्–क्तवतुप्रत्ययान्तरूपं च बोधामः

समस्तपदानि	**विग्रहाः**
राजदर्शनम्	राज्ञः दर्शनम्
राजदर्शनाकांक्षी	राजदर्शनस्य आकांक्षी
अतिथिगृहे	अतिथीनां गृहम्, अतिथिगृहं तस्मिन् इति अतिथिगृहे।
जीर्णवस्त्रम्	जीर्णं वस्त्रम्
वस्त्रयुगलम्	वस्त्रस्य युगलम्
राजभक्त्या	राज्ञः भक्तिः राजभक्तिः तया इति राजभक्त्या
अल्पसन्तुष्टः	अल्पेन सन्तुष्टः
लोभरहितः	लोभेन रहितः

त्त्वा / ल्यप् प्रत्ययबोधः

गृहीत्वा	ग्रह् + क्त्वा
दृष्ट्वा	दृश् + क्त्वा
दत्त्वा	दा + क्त्वा
मत्वा	मन् + क्त्वा
स्वीकृत्य	स्वी + कृ + ल्यप्
सत्कृत्य	सत् + कृ + ल्यप्

क्तवतुप्रत्ययान्तशब्दाः

क्रीतवान्	क्री +	क्तवतु प्रत्ययः, प्रथमा एकवचनम् (पु.)
आनीतवान्	आ + नी +	क्तवतु प्रत्ययः, प्रथमा एकवचनम् (पु.)
विक्रीतवान्	वि + क्री +	क्तवतु प्रत्ययः, प्रथमा एकवचनम् (पु.)

सम्बोधनपदानि	**प्रथमान्तपदानि**
महाराज!	महाराजः
साधो!	साधुः
राजन्	राजा
प्रतीहारिन्	प्रतीहारी
व्यापारिन्	व्यापारी
मन्त्रिन्	मन्त्री
भगवन्	भगवान्

पाठगतप्रश्नाः 9.2

1. (क) कौ द्वौ जनौ पुनः तत् दिव्यं फलं क्रीत्वा आनीतवन्तौ?
   (ख) साधुः लब्धदत्ताय किं दत्त्वा फलं प्राप्तवान्?
   (ग) व्यापारी लब्धदत्ताय किम् अयच्छत्?
   (घ) राजा तत्फलं प्राप्य पुनः कस्मै दत्तवान्?
2. अधोलिखितविग्रहान् पठित्वा समस्तपदानि रचयत।
   (क) अल्पेन सन्तुष्टः
   (ख) लोभात् विरहितः
   (ग) अतिथये गृहम्
   (घ) जीर्णं वस्त्रम्
   (ङ) राज्ञः भक्त्या
3. अधोलिखितवाक्येषु पाठानुसारं क्रियापदानि योजयत
   (क) भवान् मम अतिथिगृहे भोजनादिकं स्वीकृत्य..
   (ख) पुनः तं जीर्णवस्त्रधारिणम् लब्धदत्तम् ....
   (ग) मन्त्रिन्। एनं यथोचितं सत्कृत्य ....
   (घ) राजा– भवान् पुनः तदेव फलं ....
   (ङ) राजा– लब्धदत्तं च पुनः ....
4. अधोलिखितवाक्येषु विशेषणपदं रेखांकितं कुरुत
   (क) एकः साधुः द्वारे तिष्ठति।
   (ख) पुनः तं जीर्णवस्त्रधारिणं लब्धदत्तम् आह्वयतु।
   (ग) अहं तत् फलं रूप्यकेण क्रीतवान्।
   (घ) भवतां कृपया अद्य नूतनं वस्त्रयुगलं धारयामि।
   (ङ) महान् आनन्दः वर्तते।

तृतीयः अंशः

ततः प्रविशति एका नर्तकी .... पटाक्षेपः।

इदानीम् वयं तृतीयम् अंशं बोधामः–

फलं विक्रेतुं लब्धदत्तः किमर्थं बाध्यः आसीत्? क्षुधापूर्त्यै अथवा उदरंभरणाय। पुनः तत् फलं राज्ञे का आनीतवती? नर्तकी। राजा नर्तक्यै किं ददाति? न किमपि, अपितु सः तां

गन्तुं कथयति। राजा पुनः कस्य आह्वानाय आदेशं ददाति? लब्धदत्तस्य। राज्ञा कति जनाः लब्धदत्तस्य परीक्षायै प्रेषिताः आसन्? के च ते? त्रयः, साधुः, व्यापारी, नर्तकी च। ते जनाः कथं लब्धदत्तं परीक्षितवन्तः? ते तस्मात् फलं क्रीत्वा पुनः राज्ञे समर्पितवन्तः। लब्धदत्ते के के गुणाः आसन्? लब्धदत्तः विनम्रः, लोभरहितः, अल्पसन्तुष्टः अभिमानरहितः च आसीत्। राज्ञा तत् फलं लब्धदत्ताय कति वारं दत्तम्? त्रिवारम्। किं लब्धदत्तः सत्यं वदति स्म अथवा असत्यम्? सः राज्ञः पुरतः आगम्य सर्वदा सत्यमेव उक्तवान्। अन्ते राजा किं करोति? राजा अन्ते तानि रत्नानि लब्धदत्ताय एव दत्तवान्। सत्कर्मणां फलं कीदृशं भवति शुभम् अशुभं वा? सत्कर्मणां फलं शुभं भवति। फले किम् आसीत्? फले रत्नानि आसन्।

तृतीयांशसारः

पूर्ववत् एव पुनः एका नर्तकी लब्धदत्तात् फलं स्वीकृत्य राज्ञे ददाति। राजा लब्धदत्तम् आह्वयति, फलं च खण्डयितुम् आदिशति। खण्डितात् फलात् रत्नानि अधः पतन्ति। लब्धदत्तः विस्मितः तानि पश्यति। राजा लब्धदत्तस्य सत्यभाषणेन, विनम्रतया, सन्तोषवृत्त्या च प्रसीदति तस्मै च सर्वाणि रत्नानि प्रयच्छति। वस्तुतः साधुः, व्यापारी, नर्तकी सर्वे एव राज्ञा लब्धदत्तस्य परीक्षायै प्रेषिताः आसन्। लब्धदत्तः परीक्षायां सफलः भवति। पुण्यकर्मणां फलम् अवश्यं प्राप्यते परन्तु कालेन एव। अतः नरः धैर्येण पुण्यकर्माणि कुर्वन् जीवेत्।

पूर्व की भांति एक नर्तकी लब्धदत्त से फल लेकर पुनः राजा को देती है। राजा उसी प्रकार लब्धदत्त को बुलाता है और फल तोड़ने के लिए कहता है। टूटे हुए फल से रत्न पृथ्वी पर गिर पड़ते हैं। राजा लब्धदत्त की सरलता, सन्तोषवृत्ति, सत्यभाषिता से प्रसन्न होकर सारे रत्न उसे दे देता है। वास्तव में साधु, व्यापारी तथा नर्तकी राजा के द्वारा ही लब्धदत्त की परीक्षा के लिये भेजे जाते हैं जिसमें लब्धदत्त खरा उतरता है। पुण्यकर्मों का फल अवश्य मिलता है लेकिन समय आने पर ही। अतः मनुष्य धैर्यपूर्वक पुण्यकर्म करते हुए ही जीवन यापन करे।

व्याकरणबिन्दवः

अत्र वयं पुनः अर्थशब्दयुक्त–पदानां विग्रहं, भवत् शब्दरूपाणि, क्तवतु प्रत्ययप्रयोगं, अव्ययपदानि, उपपदविभक्ति प्रयोगं च बोधामः

(क)	उपहारार्थम्	उपहाराय	इदम्
	अल्पमूल्यार्थम्	अल्पमूल्याय	इदम्
	परीक्षार्थम्	परीक्षायै	इदम्
(ख)	भवते	भवत् चतुर्थी एकवचनम्	(आपके लिये)
	भवतः	भवत् षष्ठी एकवचनम्	(आपका)
	भवान्	भवत् पु. प्रथमा एकवचनम्	(आप)

	भवद्भिः	भवत् पु. तृतीया बहुवचनम् (आप के द्वारा)		
	भवताम्	भवत् पु. षष्ठी बहुवचनम् (आप सबका)		
(ग)	परिज्ञाय	परि ज्ञा ल्यप्	अभिज्ञानं कृत्वा	(पहचान करके)
	विक्रेतुम्	वि क्री तुमुन्	विक्रयं कर्तुम्	(बेचने के लिये)

क्तवतु प्रययान्तशब्दाः

आनीतवती	आ नी + क्तवतु, स्त्री., प्रथमा एकवचनम्, पुंल्लिंगे आनीतवान्।
तिरस्कृतवान्	तिरस्कृ + क्तवतु, पु., प्रथमा एकवचनम्, स्त्रीलिंगे, तिरस्कृतवती।
विक्रीतवान्	वि क्री + क्तवतु, पु, प्रथमा एकवचनम्, स्त्रीलिंगे विक्रीतवती।

अव्ययपदानि

पुनः (फिर), एव (वही), अत्र (यहां), तावत् (तो, तब तक) अद्य (आज), इतः परम् (इसके बाद), तथा (वैसा) अलम् (बस करो, मत करो), च (और), अतः (इसलिये) पुरतः (सामने, आगे) अधः (नीचे), सर्वत्र (सब जगह), अतएव (इसीलिये), एवम् (इस प्रकार), कदापि (कभी भी), त्रिवारम् (तीन बार), चिरम् (बहुत दिन तक), नूनम् (निश्चय पूर्वक), न (नहीं),

उपपदविभक्तिप्रयोगः

(i) विना योगे द्वितीया तृतीया पंचमी अपि भवति। (ii) अलम् योगे तृतीया–अलम् भयेन।
(iii) 'दा' योगे चतुर्थी–भवते प्रदत्तम्। पर्याप्त्यर्थे अलम् योगे तु चतुर्थी भवति। यथा मल्लः मल्लाय अलम्।

धातुरूपाणि

√शक् लट् लकारः

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमपुरुषः	शक्नोति	शक्नुतः	शक्नुवन्ति
मध्यमपुरुषः	शक्नोषि	शक्नुथः	शक्नुथ
उत्तमपुरुषः	शक्नोमि	शक्नुवः	शक्नुमः

लोट् लकारः

प्रथमपुरुषः	शक्नोतु	शक्नुताम्	शक्नुवन्तु
मध्यमपुरुषः	शक्नुहि	शक्नुतम्	शक्नुत
उत्तमपुरुषः	शक्नुवानि	शक्नुवाव	शक्नुवाम

लृट् लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	शक्ष्यति	शक्ष्यतः	शक्ष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	शक्ष्यसि	शक्ष्यथः	शक्ष्यथ
उत्तमपुरुषः	शक्ष्यामि	शक्ष्यावः	शक्ष्यामः

लङ् लकारः

प्रथमपुरुषः	अशक्नोत्	अशक्नुताम्	अशक्नुवन्
मध्यमपुरुषः	अशक्नोः	अशक्नुतम्	अशक्नुत
उत्तमपुरुषः	अशक्नुवम्	अशक्नुव	अशक्नुव

विधिलिङ्

प्रथमपुरुषः	शक्नुयात्	शक्नुयाताम्	शक्नुयुः
मध्यमपुरुषः	शक्नुयाः	शक्नुयातम्	शक्नुयात
उत्तमपुरुषः	शक्नुयाम्	शक्नुयाव	शक्नुवाम

विशेषः– एवमेव 'आप्' धातोः रूपाणि भविष्यन्ति। यथा– आप्नोति (लटि) आप्नोतु (लोटि), आप्स्यति (लृटि), आप्नोत् (लङ्), आप्नुयात् (विधिलिङि)

क्री (खरीदना)

लट् लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	क्रीणाति	क्रीणीतः	क्रीणन्ति
मध्यमपुरुषः	क्रीणासि	क्रीणीथः	क्रीणीथ
उत्तमपुरुषः	क्रीणामि	क्रीणीवः	क्रीणीमः

लोट् लकारः

प्रथमपुरुषः	क्रीणातु	क्रीणीताम्	क्रीणन्तु

लङ् लकारः

प्रथमपुरुषः	अक्रीणात्	अक्रीणीताम्	अक्रीणन्

लृट् लकारः

प्रथमपुरुषः	क्रेष्यति	क्रेष्यतः	क्रेष्यन्ति

विधिलिङ्

प्रथमपुरुषः	क्रीणीयात्	क्रीणीयाताम्	क्रीणीयुः

पाठगतप्रश्नाः 9.3

1. अधोलिखितपंक्तिषु सम्बोधनपदं योजयन्तु
   (क) ....! पुनरपि स लब्धदत्तः आनीयताम्।
   (ख) ....! अहम् एकं दिव्यं फलं भवते उपहारार्थम् आनीतवती।
   (ग) ....! पश्य, त्रिवारम् एतत् फलं भवते दत्तम्।
   (घ) ....! प्रतिदिनम् उदरपूर्तिः माम् एतत् फलं विक्रेतुं बाध्यं करोति।
   (ङ) ....! मम भाग्ये लक्ष्मीः नासीत्।
2. कोष्ठकात् उचितं पदं चित्वा वाक्यानि पूरयन्तु
   (क) एतानि सर्वाणि रत्नानि .... दास्यामि। (भवते/भवतः)
   (ख) नूनं .... राज्ये कोऽपि निर्धनः भवितुं न शक्नोति। (भवता/भवताम्)
   (ग) .... विनम्रः सरलः लोभरहितः च। (भवतः/भवान्)
   (घ) .... सत्यवचनेन अहं सन्तुष्टः। (भवतः/भवद्भिः)
   (ङ) .... मम प्राणरक्षा कृता। (भवद्भिः/भवद्भ्यः)
3. सन्धिरहितानि पदानि सन्धियुक्तानि कुरुत
   (क) अनुगृहीतः + अस्मि ....
   (ख) कः + अपि ....
   (ग) न + अस्ति ....
   (घ) अल्पेन + एव ....
   (ङ) उपहार + अर्थम् ....
4. निर्दिष्टशब्देषु उचितम् उपपद–विभक्तिः प्रयुज्यताम्
   (क) (मित्र) .... विना सुखं नास्ति।
   (ख) धनी (निर्धन) .... धनं ददाति।
   (ग) अलं .... (कोलाहल)।
   (घ) सिंहः (गज) .... अलम्।

9.4 किम् अधिगतम्

- लब्धदत्तः सत्यवक्ता, अल्पसंतोषी, निर्लोभः, विनम्रः च आसीत्।
- सर्वदा सत्यम् एव जयते।

- धैर्येण कार्यं करणीयम्।
- सत्कर्मणां फलं सदैव शुभं भवति।
- 'अर्थम्' 'के लिये' इति अर्थे विग्रहे पूर्वपदे चतुर्थी भवति।
- अलम् योगे निषेधार्थे तृतीयाविभक्तिः प्रयुज्यते, पर्याप्त्यर्थे च चतुर्थी।
- भूतकालस्य अर्थे 'क्तवतु' प्रत्ययस्य प्रयोगः अपि भवति।
- उपसर्गपूर्वकं धातोः परं क्त्वा स्थाने ल्यप् प्रत्ययः भवति।
- प्रतीहारी मन्त्री, व्यापारी शब्दाः इन् प्रत्ययान्ताः सन्ति।
- भू, शक्, आप्, क्री धातूनां रूपाणि।

9.5 योग्यताविस्तारः

(क) लेखक–ग्रन्थ–परिचयः

प्रस्तुतनाटकस्य कथा संस्कृतवाङ्मयस्य ''कथासरित्सागरः'' इति प्रसिद्धकथाग्रन्थात् उद्धृता अस्ति। तामेव कथामाधृत्य लिखितं ''काले वर्षति पर्जन्यः'' इति नामकं नाटकं ''सम्भाषण सन्देशः'' इति संस्कृतपत्रिकायाः 1999 वर्षस्य नवम्बर मासस्य अंके प्रकाशितम् वर्तते। नाटकस्य लेखकः श्री नी. ना. मध्यस्थः अस्ति। ''काले वर्षति पर्जन्यः'' इति प्रकाशितस्य मूलशीर्षकस्य परिवर्तनं कृत्वा अत्र ''काले फलति सौभाग्यम्'' इति नाटकस्य नाम प्रदत्तम् अस्ति। अल्पेन सन्तुष्टः, लोभरहितः, सत्यवादी, निर्धनः लब्धदत्तः स्व सत्कर्मणां रत्नरूपाणि फलानि समये आगते अलभत।

प्रमुखनाट्यतत्त्वानि

नाटकम्

नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पंचसंधिसमन्वितम्।
विलासाध्र्यादिगुणवद्युक्तं नानाविभूतिभिः।।
सुखदुःखसमुद्भूतिं नानारसनिरन्तरम्।।
पंचादिका दशपरास्तत्रांकाः परिकीर्त्तिताः।
नायकः त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही।
दक्षोऽनुरक्तलोकः तेजोवैदग्ध्यशीलमन्नेता।।

नाटकम् रूपकस्य एकः भेदः। तस्य आख्यानं प्रसिद्धम् ऐतिहासिकं पौराणिंक वा भवति। तत्र एकः प्रख्यातनायकः भवति। नाटके वीरश्रृंगारकरुणेषु एकः प्रधानः रसः भवति।

नान्दी नाटकस्य प्रारम्भे विघ्नविनाशाय क्रियमाणा स्तुतिः नान्दीति कथ्यते।

सूत्रधारः नाटके मंचसंचालनस्य सर्वम् उत्तरदायित्वं यः निर्वहति सः सूत्रधारः कथ्यते।

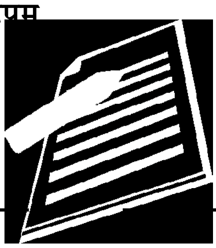

प्रतीहारी	राजानम् उपगम्य बहिः आगन्तुकस्य वृत्तं यः कथयति स द्वारपालः एव प्रतीहारी कथ्यते।
कंचुकी	वयसा वृद्धः गुणी विप्रः, यः अन्तःपुरचरोऽपि भवति सर्वकार्येषु कुशलश्च भवति, स राजभवननिवासी कंचुकी इत्यभिधीयते।
विदूषक	'कुसुम', 'वसन्त' इत्यादिनाम्ना अभिधीयमानः वेशभावादिभिः हास्यकरः, कलह–प्रेम प्रवीणः, मंचे वर्तमानः विदूषकः इति कथ्यते।
आकाशभाषितम्	आकाशे लक्ष्यं कृत्वा यद् उच्यते तत् आकाशभाषितम् इति।
भरतवाक्यम्	नाटकसमाप्तौ सामाजिकेभ्यः यदाशीःदीयते शुभकामना वा क्रियते तत् भरतवाक्यमिति कथ्यते।
नेपथ्यम्	रंगमंचस्य पृष्ठतः वेश–परिधान–परिवर्तनाय नाटकीयपात्राणां निर्धारितं स्थानं गृहं वा नेपथ्यम् इत्युच्यते।

(ख) भाषाविस्तारः

इन् प्रत्ययान्तशब्दाः

प्रतीहारिन्, जीर्णवस्त्रधारिन्, दर्शनाभिलाषिन्, राजदर्शनाकांक्षिन्, व्यापारिन् एतेषां रूपाणि अधोलिखितवत् भवन्ति। भवता द्वितीये पाठे इन् प्रत्ययान्तशब्दाः करिन्, चक्रिन् आदयः पठिताः। अस्मिन् पाठे अपि अनेके इन प्रत्ययान्तशब्दाः सन्ति। यथा–

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	प्रतीहारी	प्रतीहारिणौ	प्रतीहारिणः
द्वितीया	जीर्णवस्त्रधारिणम्	जीर्णवस्त्रधारिणौ	जीर्णवस्त्रधारिणः
तृतीया	दर्शनाभिलाषिणा	दर्शनाभिलाषिभ्याम्	दर्शनाभिलाषिभिः
चतुर्थी	दर्शनाकांक्षिणे	दर्शनाकांक्षिभ्याम्	दर्शनाकांक्षिभ्यः
पंचमी	व्यापारिणः	व्यापारिभ्याम्	व्यापारिभ्यः
षष्ठी	प्रतीहारिणः	प्रतीहारिणोः	प्रतीहारिणाम्
सप्तमी	जीर्णवस्त्रधारिणि	जीर्णवस्त्रधारिणोः	जीर्णवस्त्रधारिषु
सम्बोधन	हे दर्शनाभिलाषिन्	हे दर्शनाभिलाषिणौ	हे दर्शनाभिलाषिणः

एवमेव तपस्विन्, मनस्विन्, धनिन्, गुणिन्, सुखिन्, पापिन्, रोगिन्, तेजस्विन्, स्वामिन् इत्यादिशब्दानां रूपाणि भवन्ति।

क्तवतुप्रत्ययान्तपदानि

धातुः	**नपुंसकलिंगे**	**पुल्लिंगे प्रथमा एकवचने**	**स्त्रीलिंगे प्रथमा एकवचने**
गम्	गतवत्	गतवान्	गतवती
पठ्	पठित	पठितवान्	पठितवती

पत्	पतितवत्	पतितवान्	पतितवती
क्रीड्	क्रीडितवत्	क्रीडितवान्	क्रीडितवती
पा–(पिब्)	पीतवत्	पीतवान्	पीतवती
नी–(नय्)	नीतवत्	नीतवान्	नीतवती
दृश् (पश्य्)	दृष्टवत्	दृष्टवान्	दृष्टवती
त्यज्	त्यक्तवत्	त्यक्तवान्	त्यक्तवती
ज्ञा	ज्ञातवत्	ज्ञातवान्	ज्ञातवती
हन्	हतवत्	हतवान्	हतवती
दा	दत्तवत्	दत्तवान्	दत्तवती
स्था	स्थितवत्	स्थितवान्	स्थितवती
श्रु	श्रुतवत्	श्रुतवान्	श्रुतवती
लभ्	लब्धवत्	लब्धवान्	लब्धवती
कृ	कृतवत्	कृतवान्	कृतवती
स्मृ	स्मृतवत्	स्मृतवान्	स्मृतवती
चुर्	चोरितवत्	चोरितवान्	चोरितवती
प्रच्छ्	पृष्टवत्	पृष्टवान्	पृष्टवती
मिल्	मिलितवत्	मिलितवान्	मिलितवती
अस् भू	भूतवत्	भूतवान्	भूतवती

एकवचने		**भूतकाले प्रयोगः**
पुं0	बालकः / सः / एषः / कः / भवान् / अहम् / त्वम्	गतवान्
स्त्री0	बालिका / रमा / एषा / का / भवती / अहम् / त्वम्	गतवती
नपु0	वाहनम् / तत् / एतत् / किम्	गतवत्

9.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. (क) एकदा वने महाराजस्य प्राणान् कः रक्षितवान्?

   (ख) राजा बीजपूरफलदानसमये लब्धदत्तं कीदृशं वस्त्रं परिधाय राजसभाम् आगन्तुम् अकथयत्?

   (ग) साधुः किं दत्त्वा लब्धदत्तात् दिव्यं फलं क्रीतवान्?

   (घ) वस्त्रयुगलं दत्त्वा लब्धदत्तात् दिव्यं फलं कः क्रीतवान्?

   (ङ) राजा लब्धदत्ताय कतिवारं बीजपूरफलं दत्तवान्?

   (च) लब्धदत्तः किमर्थं पुनः पुनः बीजपूरफलं विक्रीतवान्?

   (छ) लब्धदत्तः फले खण्डिते सति किम् अपश्यत्?

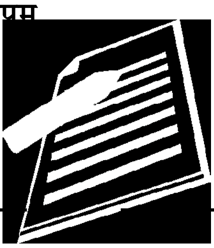

2. (क) राज्ञः द्वौ गुणौ लिखत।
   (ख) लब्धदत्तस्य त्रयः गुणाः के?
   (ग) मन्त्रिणः एकं गुणं लिखत।
3. लब्धदत्तस्य चरित्रं पंचवाक्येषु वर्णयत।
4. राज्ञः वैशिष्ट्यं चतुर्वाक्येषु लिखत।
5. 'काले फलति सौभाग्यम्' अस्य सारांशं प×च/षट् वाक्येषु लिखत।
6. अधोलिखितवाक्येषु उचित–अव्ययपदानि योजयत
   (एव, सह, कुतः, एकदा, अत्र)
   (क) एष एव .... महाराजस्य प्राणान् रक्षितवान्।
   (ख) इतः परं बहुमूल्यं वस्त्रं धारयित्वा............. राजभवने आगन्तव्यम्।
   (ग) प्रतीहारी लब्धदत्तेन .... प्रविशति।
   (घ) भो व्यापारिन्! .... प्राप्तम् एतत् फलम्?
   (ङ) तस्मै वस्त्रयुगलं दत्त्वा फलम् .... आनीतवान्।
7. अधोलिखितवाक्येषु लङ्लकारस्य स्थाने 'क्तवतु' प्रत्ययस्य प्रयोगं कृत्वा लिखत
   (क) अहम् एतत् फलम् अत्र आनयम्।
   (ख) तदा अपि लब्धदत्तः राजानम् किमपि न अयाचत।
   (ग) लब्धदत्तः राज्ञः सभायाम् आगच्छत्।
   (घ) नर्तकी दिव्यं फलं राज्ञे आनयत्।
   (ङ) भवान् अल्पेनैव मूल्येन एतत् फलं व्यक्रीणात्।
8. रेखाङ्कितपदानां विग्रहः कार्यः।
   (क) लब्धदत्तः अल्पसंतुष्टः लोभरहितः आसीत्।
   (ख) सः राजदर्शनम् इच्छति।
   (ग) त्वं पीतवस्त्रं कथं धारयसि।
   (घ) एतत् उपहारार्थम् एव।
9. क्त्वा/ल्यप् प्रत्यययोगेन वाक्यपूर्तिः क्रियन्ताम्
   (क) साधुः तस्मै एकरूप्यकं (दा + क्त्वा) .... फलं क्रीतवान्।
   (ख) मन्त्री लब्धदत्तं (परि + ज्ञा + ल्यप्) .... अवदत्।
   (ग) लब्धदत्तः रत्नानि (दृश् + क्त्वा).................... चकितः जातः।
   (घ) मन्त्रिन्! राष्ट्रभक्तं यथोचितं (सत् + कृ + ल्यप्) प्रेषयतु।

10. उचित धातुरूपेण वाक्यपूर्तिः क्रियन्ताम्

(क) वयम् शिक्षिताः .... (भवामि / भवामः)

(ख) त्वम् चित्रम् द्रष्टुं .... (शक्ष्यति / शक्ष्यसि)

(ग) छात्रः पुस्तकं .... (क्रीणातु / क्रीणीहि)

(घ) सायम् मम जन्मोत्सवः .... (भू + लङ्)

(ङ) सः पुरस्कारम् .... (आप् + लट्)

9.7 उत्तराणि

9.2 बोधप्रश्नाः

1. (क) प्रतीहारी – राजानम् (ख) मन्त्री – राजानम्
   (ग) व्यापारी – राजानम् (घ) साधुः – राजानम्
   (ङ) नर्तकी – राजानम्

2. (i) जयतु (ii) उदरपूर्तिः (iii) विक्रेतुम् (iv) परम्
   (v) दोषः (vi) भयेन (vii) भवतः (viii) विनम्रः
   (ix) अभिमानरहितः (x) एतत्

3. (क) इच्छति (ख) करोमि (ग) स्वीकरोतु (घ) अर्पयामि
   (ङ) खण्डयतु

पाठगतप्रश्नाः

9.1 1. (क) हे मन्त्रिन् (ख) राजा (ग) हे महाराज (घ) दर्शनाभिलाषी

2. (क) आगतवान् (ख) याचितवान् (ग) स्वीकृतवान् (घ) गृहीतवान्

3. (क) दानवीरता (ख) तीक्ष्णा स्मृतिः (ग) विनम्रता (घ) चातुर्यम्
   (ङ) परहितचिन्ता

9.2 1. (क) साधुः नर्तकी च तत् दिव्यं फलं क्रीत्वा आनीतवन्तौ।

(ख) साधुः लब्धदत्ताय एकं रूप्यकं दत्त्वा फलं प्राप्तवान्।

(ग) व्यापारी लब्धदत्ताय फलार्थम् वस्त्रयुगलम् अयच्छत्।

(घ) राजा तत्फलं प्राप्य पुनः लब्धदत्ताय दतवान्।

2. (क) अल्पसन्तुष्टः (ख) लोभविरहितः (ग) अतिथिगृहम् (घ) जीर्णवस्त्रम्
   (ङ) राजभक्त्या

3. (क) गच्छतु (ख) आह्वयतु (ग) प्रेषयतु
   (घ) स्वीकुरु (ङ) आह्वयतु

4. (क) एकः (ख) जीर्णवस्त्रधारिणं (ग) तत्
(घ) नूतनं (ङ) महान्

9.3 1. (क) प्रतीहारिन् (ख) महाराज (ग) लब्धदत्त
(घ) महाराज (ङ) महाराज

2. (क) भवते (ख) भवतां (ग) भवान्
(घ) भवतः (ङ) भवद्भिः

3. (क) अनुगृहीतोऽस्मि (ख) कोऽपि (ग) नास्ति
(घ) अल्पेनैव (ङ) उपहारार्थम्

4. (क) मित्रम्/मित्रेण/मित्रात् (ख) निर्धनाय
(ग) कोलहलेन (घ) गजाय

9.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. (क) लब्धदत्तः (ख) बहुमूल्यं (ग) एकं रूप्यकम् (घ) व्यापारी
(ङ) त्रिवारं (च) बुभुक्षाशमनार्थम् (छ) पतितानि दिव्यरत्नानि

2. (क) राजा बुद्धिमान् प्रजावत्सलः च आसीत्।
(ख) लब्धदत्तः लोभरहितः, अल्पसन्तुष्टः, विनम्रः च असीत्।
(ग) मन्त्री उदारः आसीत्।

3. स्वेच्छया प×चवाक्यानि रचयत।

4. स्वेच्छया चतुर्वाक्यानि रचयत।

5. स्वेच्छया पंच/षट् वाक्येषु सारांशं लिखत।

6. (क) एकदा (ख) एव (ग) सह (घ) कुतः (ङ) अत्र

7. (क) आनीतवान् (ख) याचितवान् (ग) आगतवान् (घ) आनीतवती (ङ) विक्रीतवान्

8. (क) अल्पेन संतुष्टः, लोभात् रहितः (ख) राज्ञः दर्शनम् (ग) जीर्णम् वस्त्रम्
(घ) उपहाराय इदम्

9. (क) दत्त्वा (ख) परिज्ञाय (ग) दृष्ट्वा (घ) सत्कृत्य

10. (क) भवामः (ख) शक्ष्यसि (ग) क्रीणातु (घ) अभवत्
(ङ) आप्नोति